

خوانش و فهم کالبد خانه در معماری بومی خراسان (نمونه موردی: شهر بُشرویۀ دوره ما قبل پهلوی)

سید مهدی مداحی*، غلامحسین معماریان**، مونا بمانی نائینی***، طلیعه خدادادی فخرآبادی****

1392/10/14

تاریخ دریافت مقاله:

1395/04/29

تاریخ پذیرش مقاله:

چکیده

بسیاری از نظریه پردازان حوزه معماری و فرهنگ بر این باورند که کالبد خانه در هر منطقه با شیوه زندگی ساکنان بومی آن ارتباط مستقیمی داشته، به همین علت گویای نحوه سکونت آنان و متأثر از فرهنگ و شرایط محیطی بوم می باشد. درون خانه است که اولین تجارب و خاطرات انسان بوجود می آید و خانه نقش مهمی در جهان بینی او دارد. شناخت عوامل شکل دهنده و تأثیرگذار بر فرم و سازمان فضایی خانه بومی می تواند در کیفیت بخشی به زندگی در مسکن امروز نقش بسزایی داشته باشد. امروزه عدم توجه به شیوه زندگی و از دست دادن جذابیت ها باعث از بین رفتن الگوهای بومی در طراحی خانه ها شده است که این مقوله در بروز بحران هویت و کیفیت مسکن مؤثر بوده است. لذا در این پژوهش به بررسی عناصر شکل دهنده و دلایل وجودی آن ها در خانه های بومی بُشرویۀ پرداخته می شود. بُشرویۀ شهری در استان خراسان جنوبی است که در حال حاضر حدود 70 خانه تاریخی در این منطقه باقی مانده است و از این حیث سالم ترین بافت تاریخی در آن استان می باشد. هدف پژوهش حاضر شناخت ویژگی ها و گونه های فضایی و چگونگی شکل گیری خانه های این منطقه می باشد تا علاوه بر شناخت این الگوها برخی از ویژگی های این عناصر و دلایل وجودی آن ها ارائه و تحلیل گردد. روش انجام تحقیق در این پژوهش ترکیبی بوده (توصیفی - تفسیری - تاریخی) و جمع آوری داده ها با حضور در منطقه و برداشت نمونه های باقی مانده از دوره های مورد اشاره و تهیه پرسشنامه و مصاحبه با ساکنان بافت صورت پذیرفته است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می دهد چگونه عوامل فرهنگی و محیطی مهمترین تأثیر را در شکل گیری فرم و سازمان فضایی خانه های بومی داشته است و ادامه این پژوهش می تواند زمینه را برای طراحی مسکن امروز، متناسب با نیازهای جدید براساس ارزش های فرهنگی و الگوهای محیطی منطقه آماده نماید.

واژگان کلیدی: بُشرویۀ، معماری بومی، گونه فضایی، کالبد خانه، فرهنگ.

* استادیار دانشکده معماری و شهرسازی موسسه آموزش عالی خاوران مشهد. دکترای معماری از دانشگاه علم و صنعت ایران.

sm.madahi@gmail.com

** استاد تمام دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت ایران.

*** دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد نیشابور.

**** دانشجوی کارشناسی ارشد طراحی شهری دانشگاه بین المللی امام رضا(ع) مشهد.

مقدمه

مسکن نهادی است که در راستای یک رشته مقاصد پیچیده به وجود آمده و صرفاً یک ساختار نیست. از آنجا که ساختن یک مسکن پدیده‌ای فرهنگی است، شکل مسکن و سازمان و نظم فضایی آن، شدیداً متأثر از محیط و فرهنگی است که مسکن به آن تعلق دارد (راپاپورت، 1969: 45).

بافت‌های تاریخی با ارزش کشورمان بستر و زمینه اصلی قرارگیری بناهای سنتی محسوب می‌شوند ولی با توجه به تحولات صورت گرفته در سال‌های اخیر، خانه‌های تاریخی به شدت در معرض تخریب و نابودی قرار گرفته‌اند. از طرفی بررسی‌ها نشان می‌دهد که تحلیل و شناخت کافی نسبت به عوامل شکل‌دهنده این خانه‌ها به خصوص در نمونه مورد مطالعه کمتر صورت پذیرفته، این در حالی است که خوانش و تحلیل این خانه‌ها، که براساس نیازهای مردمان بومی و فرهنگ سکونت ساکنان آن شکل گرفته، می‌تواند طراحان و برنامه‌ریزان را در رسیدن به الگوی مسکن مناسب منطقه یاری رساند. زیرا با وجود اینکه معماری ایرانی امروز از معماری بومی - سنتی فاصله گرفته است، اما خصوصیات خانه‌های بومی - سنتی نظیر پاسخگویی به نیازهای رفتاری متنوع ساکنان، شیوه سکونت، آرامش، حریمیت و همچنین پاسخگویی مناسب به اقلیم از جمله اصولی هستند که در مسکن امروز نیز لزوم حضورشان حس می‌شود.

بافت تاریخی بشرویه سالم‌ترین بافت در استان خراسان جنوبی می‌باشد و شامل بناهایی از دوره تیموری تا اواخر دوره پهلوی بوده و نمونه منحصر به فردی از معماری سنتی در محدوده کویر و مناطق گرم و خشک می‌باشد که آثار و ابنیه تاریخی متعددی را در خود جای داده است.

سوالات پژوهش

1. چه عواملی در پیدایی و شکل‌دهی به فرم و سازمان فضایی خانه‌های بومی بشرویه تأثیرگذار بوده‌اند؟ ساز و کار این تأثیرگذاری چگونه بوده است؟
2. شکل‌گیری توده و فضا و الگوهای سازمان‌دهنده فضاهای باز و نیمه باز در خانه‌های بومی بشرویه در دوران ما قبل پهلوی چگونه بوده است؟

روش پژوهش

در پژوهش حاضر روش تحقیق ترکیبی بوده و در مراحل انجام تحقیق از روش‌های (توصیفی، تفسیری و تاریخی) استفاده شده است. برای به دست آوردن فضا و سازمان‌دهی فضایی قدم اول گونه‌شناسی خانه‌های مسکونی برحسب عناصر فضایی و شیوه ترکیب آن‌ها باهم است. از دو طریق می‌توان راهی به سوی این گونه‌شناسی برداشت:

(الف) براساس گونه‌شناسی خانواده‌ها به عنوان مثال بزرگان محل و مردمان عادی.

(ب) می‌توان مستقیماً از خانه‌ها و یا مدارکی که از آن‌ها برداشت می‌شود، استفاده کرد و این گونه‌شناسی را انجام داد که از این طریق می‌توان به انواع فضا، الگوهای فضایی و سازمان فضایی پی برد.

به هر حال، ترکیب این دو روش می‌تواند ما را به سمت نتیجه مطلوب رهنمون سازد. در قدم بعدی باید در هر نوع (گونه)، فضاها و ارتباط آن‌ها توأمان بررسی گردد. برای به دست آوردن و سعی در بازسازی زندگی در خانه‌ها، عمده منابع ما خاطرات افراد و شرح زندگی از زبان خود آن‌ها است. لذا از تکنیک پرسشنامه و مصاحبه نیمه ساختاریافته به منظور خوانش زندگی، انواع فعالیت‌ها و نظام رفتاری شکل گرفته در انواع فضاها در خانه‌های مورد مطالعه استفاده شده است.

نام آن برگرفته از گیاهی به نام «بُش» که در این منطقه می‌رویده و یا به عبارتی دیگر بُشرویه به معنای رویشگاه می‌باشد. استان جمعیتی بیش از 600 هزار نفر دارد و جمعیت بُشرویه اکنون حدود 25 هزار نفر تخمین زده می‌شود (جعفری، 1364: 63).

این شهر دارای آبادی‌های متعددی است که قدمت بیشتری از خود بخش دارند معروفترین آن‌ها رقه، ارسک، نیگنان، کُرد، غنی‌آباد و فتح‌آباد است (تصویر شماره 2).

ت. 2. نمایش محدوده مورد مطالعه. منبع: نگارندگان.

پیشینه تاریخی بُشرویه

در مورد بُشرویه به‌طور کلی، نامی از آن تا قرن هفتم برده نشده است و نام آن را برای اولین بار، در عده آبادی‌های رقه در تاریخ حافظ ابرو از تاریخ نویسان دوران تیموری می‌توان یافت: «کنار بیابان است، میان نیشابور و کرمان و اصفهان و فارس افتاده و دوازده قریه و سی و پنج مزرعه از توابع طبس و رقه است، پس تحت عنوان رقه به ذکر توابع آن می‌پردازد. قریه بشروی، قریه ابو جعفری، قریه کُرد و قریه طُرژد» (رهام، 1370: 30). مؤلف کتاب طرائق الحقایق در اثر

مفهوم و ماهیت معماری بومی

واژه بومی (Vernacular) برای اولین بار در سال 1839 برای تعریف یک زبان در انگلستان استفاده شده است. بعدها این واژه در تاریخ معماری به‌عنوان نحوه و اسلوب بیان یک گونه خاص از معماری تبدیل شد. معماری زمانی بومی است که همه معیارهای مربوط به محیط و زمینه بومی را نشان می‌دهد. به این معنا که تنها درون یک جامعه خاص با استفاده از برخی از فن‌آوری‌ها و مصالح خاص و ویژه، سیستم‌ها و قوانین فرهنگی - اجتماعی آن جامعه پذیرفته و قابل شناسایی خواهد بود. واژه بومی در ادامه به‌طور متناوب به‌کار گرفته شد و کاربرد وسیع‌تری در دهه 1950 پیدا کرد (Oliver, 1997, 16).

معرفی محدوده پژوهش

شهر بُشرویه، در موقعیت جغرافیایی شرق کشور، در شمال غرب استان خراسان جنوبی و در 57 درجه تا 57 درجه و 59 دقیقه طول جغرافیایی از نصف النهار مبدا و 33 درجه و 31 دقیقه تا 34 درجه و 54 دقیقه عرض جغرافیایی از خط استوا و در لبه کویر در ارتفاع 880 متری از سطح دریا قرار گرفته است (تصویر شماره 1).

ت. 1. عکس هوایی شهر تاریخی بُشرویه.

منبع: میراث فرهنگی بُشرویه سال 1335.

خود از مسجد جامع بُشرویه یاد کرده است (علیشاه، 142:1345). در کتاب "منم تیمور جهان‌گشا" نیز از آداب و رسوم و شیوه زندگی و آثار بُشرویه سخن به میان آمده است که نشان از سابقه تاریخی و فرهنگی این شهر دارد (منصوری، 32:1366).

با این وجود بررسی‌ها و مطالعات نشان می‌دهد در خصوص خانه‌های بومی بُشرویه و عوامل شکل‌دهنده آن‌ها کمتر سخن به میان آمده است (تصویر شماره 3).

ت3. بافت تاریخی بُشرویه. منبع: نگارندگان.

معابر بُشرویه در مسیر قنات‌هایی که از سمت کوه‌های رقه در جریان است، شکل گرفته و مهم‌ترین آن‌ها کوچه رباطی می‌باشد که هم اکنون نیز یکی از سالمترین معابر تاریخی شهر می‌باشد. از دیگر معابر تاریخی این شهر که هنوز هم دارای اهمیت می‌باشد می‌توان از کوچه مهری، کوچه مستوفی و کوچه آشتی‌کنان نام برد (پناهی، 146:1373).

ت4. محله‌های مورد مطالعه: 1. میان ده، 2. قلعه نو(مقری)، 3. سرپل، 4. پایین محله. منبع: نگارندگان.

معرفی بافت تاریخی بُشرویه

کتاب «ریاض‌العلماء» نوشته میرزا عبدالله اصفهانی که در دوره صفوی می‌زیست از جمله اسنادی است که می‌توان درباره ساختار شهری بُشرویه به آن استناد کرد بر این اساس بافت تاریخی بُشرویه دارای 4 محله تاریخی به نام‌های سرپل، پایین محله، میان ده و مقری بوده است (اصفهانی، 45:1366). در گذشته دور تا دور این محلات را بارویی فرا می‌گرفته که احتمالاً در دوره زندیه ساخته شده است. این بارو را در بُشرویه به نام دیوار شهر بند می‌شناسند. میدان اصلی شهر در نقطه تلاقی 4 محله قرار داشته که میدانی مستطیل شکل بوده (حدود میدان امام خمینی فعلی) و از آن معابر اصلی شهر (معبّر رقه و معبر رباطی) جدا می‌شده است (تصویر شماره 4).

معرفی خانه‌های بومی و تاریخی بُشرویه

مطالعات انجام شده اسنادی، کتابخانه‌ای و میدانی نشان می‌دهد خانه‌های تاریخی با ارزش غالباً در محدوده زمانی دوره تیموری تا اواخر قاجار ساخته شده‌اند (سلطان‌زاده، 13:1383). با انجام مطالعات کتابخانه‌ای و کار میدانی حدود 25 خانه متعلق به دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار شناسایی و برداشت شده است (تصویر شماره 5). به‌علت اینکه جبهه‌ها و بخش‌های مختلف خانه‌های تاریخی براساس نیاز، عملکرد و به مرور زمان ساخته می‌شدند در غالب خانه‌های تاریخی بخش‌هایی متعلق به زمان‌های متفاوت وجود دارد.

ت 6. مقایسه خانه چهار صوفه با مون سرا در بُشرویۀ با چهار صَفه شهر زواره. (شماره 3 و 4 الگو خانه‌های بُشرویۀ و شماره 5 الگو خانه‌های زواره).

این فضا از سطح کوچه (معبّر)، در سطح پایین‌تری واقع شده که باعث می‌شده در تابستان نسبت به فضای کوچه سردتر و در زمستان گرم‌تر باشد. همچنین در موقع زلزله با توجه به اینکه خانه در عمق قرار گرفته تا حدودی جلوی حرکتهای افقی زلزله را می‌گیرد.

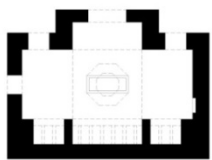
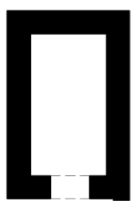
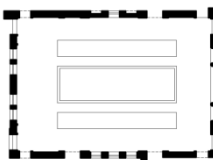
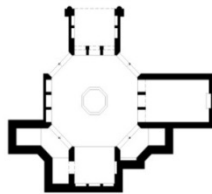
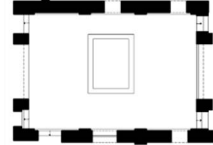
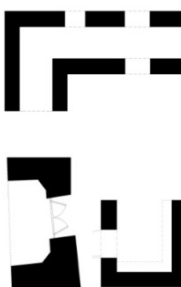
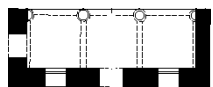
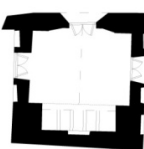
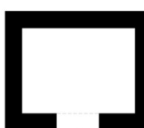
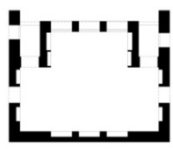
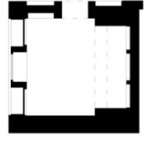
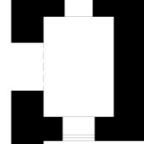
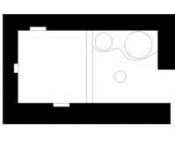
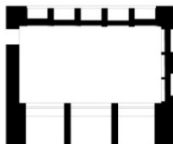
در انتها می‌توان نمودار شماره 1 را برای مراتب و توالی فضاها در خانه بومی بُشرویۀ ترسیم نمود.

طرح‌ریزی فضاهای اصلی: فضای اصلی و شکل‌دهنده خانه که محور اصلی خانه را مشخص می‌کند (ایوان). در نمودارها با نماد ■ نشان داده می‌شود. فضاهایی که در جوانب مختلف خانه تکرار می‌شوند، در نمودارها فضاهایی که مشابه هم هستند با یک نماد نشان داده می‌شوند و فضاهای غیر مشابه با نمادهای مختلف نشان داده می‌شوند. در نظام گردش نحوه ورود به خانه تا دسترسی به فضاهای خانه به نمایش در می‌آیند (تصویر شماره 7). حوزه ورودی با نماد ●، مسیر دسترسی با نماد ل، هشتی با نماد ▲ نشان داده می‌شود. فضاهای اطراف حیاط با نمادهای مشخص نشان داده می‌شوند و موقعیت حوزه ورود به خانه با نماد ⊙ نشان داده می‌شود (نمودار شماره 2).

ت 5. موقعیت نمونه‌ها در بافت. منبع: نگارندگان.

فضاهای اصلی زندگی در خانه‌های بومی بُشرویۀ
به‌طور عمده خانه‌های بُشرویۀ از فضاهای زیر تشکیل شده‌اند (جدول شماره 1). خانه‌های بُشرویۀ همگی حیاط مرکزی، گاهی به شکل مربع یا مستطیل و گاه به‌صورت هشت ضلعی داشته‌اند. این فضا به‌لجه محلی مون سرا یا میان سرا نامیده می‌شود. در خانه‌هایی با ابعاد کوچک و متوسط این حیاط بسیار کوچک است. این فضا یکی از فضاهای مهم و شاخص در معماری مسکونی این منطقه است که موجب تفاوت اصلی خانه‌های چهار صوفه مون سرایی این منطقه با چهار صوفه‌های شهر زواره می‌باشد. آنچه که تحت عنوان چهار صوفه مشهور شده است، یک ترکیب از نه واحد فضایی است که با تقسیم هر ضلع یک مربع به سه قسمت، حاصل می‌شود. واحد مرکزی، فضای مرکزی چهارصوفه است. واحدهای وسطی هر ضلع، نشان‌دهنده هر صوفه و واحدهای گوشه‌ای نیز، نشان‌دهنده چهار اتاق گوشه‌ای است که به نوعی می‌تواند از صَفه‌ها یا همان ایوان‌ها، ورودی داشته باشد (تصویر شماره 6).

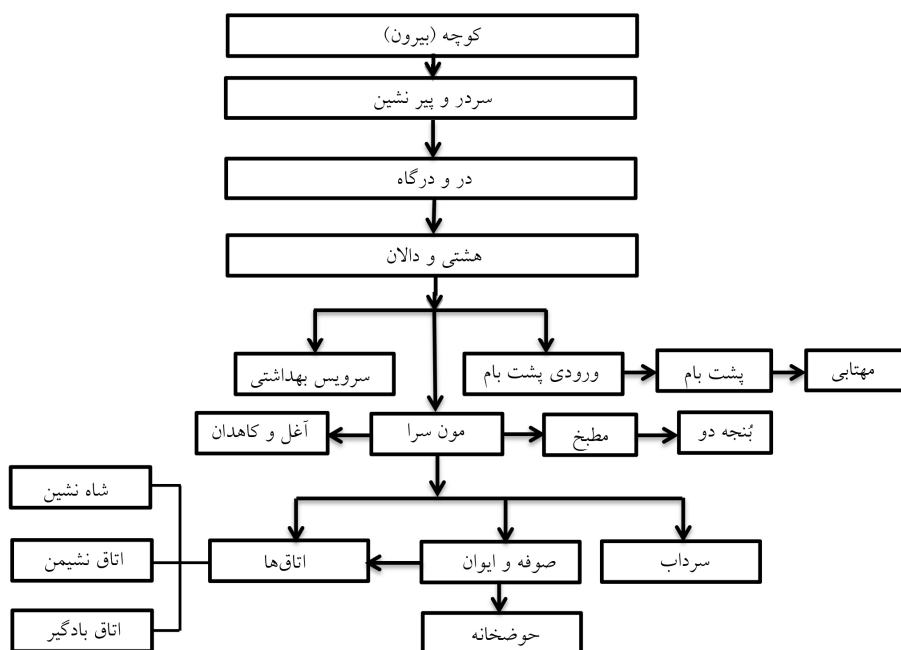
حوض خانه	سرداب	صوفه	مون سرا	(سردر و هشتی)
				
		موقعیت قرارگیری: شمال، جنوب، شرق و غرب		
موقعیت قرارگیری: جبهه شمالی	موقعیت قرارگیری: جبهه جنوبی	ایوان	موقعیت قرارگیری: مرکز بنا	موقعیت قرارگیری: جبهه شرقی و غربی
		موقعیت قرارگیری: شمال و جنوب		
				
کاهدان	اتاق بادگیر	بُنجه دو	مطبخ	اتاق نشیمن
				
				
موقعیت قرارگیری: حیاط بیرونی	موقعیت قرارگیری: جبهه شمالی	موقعیت قرارگیری: جبهه جنوبی	موقعیت قرارگیری: جبهه جنوبی	موقعیت قرارگیری: شمال و جنوب

ج 1. شکل شناسی جزء فضاهای شکل دهنده خانه های بومی بُشرویِه. منبع: نگارندگان. مقیاس: 60 1 15 30

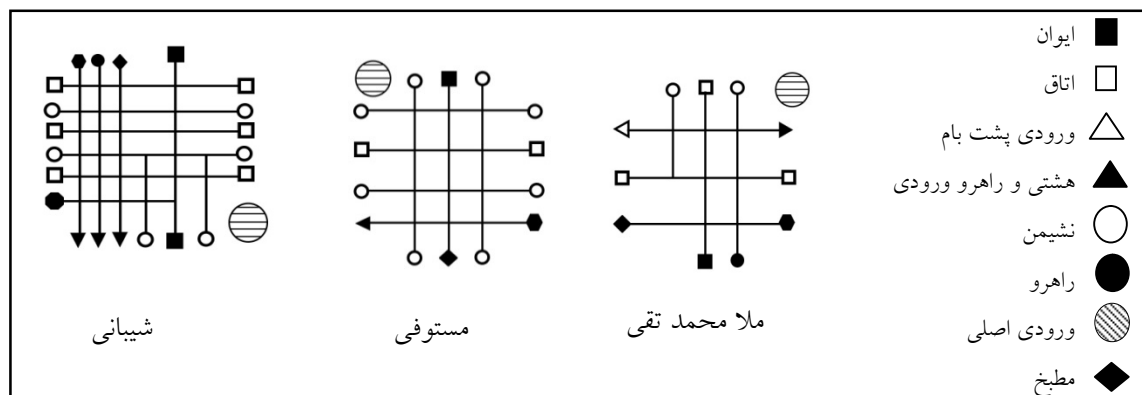
صفوی						
نام خانه	پلان	مقطع	محور اصلی	نظام تکرار فضاها	اندام های گردش	نظام فضاها
عجایی						
ملا عبدالله						
ملا محمد تقی						
قاجار						
نام خانه	پلان	مقطع	محور اصلی	نظام تکرار فضاها	اندام های گردش	نظام فضاها
علی آسای						
مستوفی						
دنامی						

ت 7. نمونه خانه های دوره صفوی بشرویه. منبع: نگارندگان. مقیاس: 1/150

ن 1. نمودار مراتب و توالی فضا در خانه‌های بومی. منبع: نگارندگان.

ن 2. دیاگرام دسترسی فضاها به مون سرا. منبع: نگارندگان.

ویژگی‌های کالبدی انواع گونه‌های فضایی در

خانه‌های بومی بُشرویه

طبق بررسی‌های انجام شده به‌طور کلی انواع فضاهای موجود در خانه‌های بومی بُشرویه را می‌توان به سه گونه فضایی: باز، نیمه باز و بسته تقسیم کرد (جدول شماره 2).

تلفیق سه گونه فضایی یاد شده علاوه بر اینکه بر غنای فضاهای مسکونی افزوده، پاسخ‌های منطقی به نیازهای فرهنگی، اقلیمی و شیوه زندگی ساکنان داده است. به موازات حضور تعریف شده سه گونه فضایی بیان شده، دیگر جایی برای فضاهای رها شده در سازمان فضایی خانه باقی نمی‌ماند.

گونه فضایی	فضا	اجزا	کاربری	توضیحات
بسته	هشتی	سقف کف دیوار سکوی نشستن	- جلوگیری از دید مستقیم به حیاط - محلی برای گفتگوی مختصر - مراجعه کننده - فضایی برای نشستن	- در برخی موارد به شکل چهار گوش
	دالان	دیوار سرویس بهداشتی	- جلوگیری از دید مستقیم به حیاط	- قرار گیری دستشویی - ورودی پشت بام
	مطبخ	جداره‌های اطراف بُنجه دو	- تهیه غذا - نگهداری گندم و آذوقه	- تنور واجاق - بُنجه دو به‌عنوان انبار آذوقه
	سرداب	جداره‌های اطراف راه پله پنجره	- خوابیدن در روزهای تابستان - نگهداری مواد غذایی	- در زیر ایوان شمالی
	اتاق	در طاقچه پنجره حوض	- نشیمن در فصول سرد - فضایی برای خوابیدن	- فضایی محصور و مسقف با نظم هندسی - با در و پنجره مشبک و شیشه رنگی
			- پذیرایی	- فضایی محصور و مسقف با نظم هندسی - با در و پنجره مشبک و شیشه رنگی
			- نشیمن در فصول گرم	- فضایی محصور و مسقف که دریچه‌های بادگیر به آن ختم می‌شود - دیوارها به‌وسیله طاقچه تزین شده
			- پذیرایی در فصول گرم	- در جبهه شمالی قرار دارد - سقف از نوع کلاه فرنگی با تزیینات رسمی‌بندی
	ورودی	سردر آستانه در کوبه پیر نشین	- ارتباط درون و بیرون - حفاظت از نفوذ بیگانه - معیاری برای تشخیص هویت - معماری و اجتماعی هر بنا - تفکیک عرصه‌های عمومی، نیمه عمومی و خصوصی	- ایجاد سایه، مزین‌ترین قسمت نمای خارجی - بخش پایینی چارچوب در، جداکننده داخل و بیرون - کنترل ارتباط میان فضای درون و بیرون، از جنس چوب - دو کوبه (یکی صدای بسم، یکی صدای زیر)، از جنس فلز - سکوی برای نشستن و استراحت سالمندان
			- نشیمن موقت فصلی - ارتباط‌دهنده فضاها	- از یک طرف باز - سقف از نوع طاق - وجود طاقچه تزیینی
نیمه باز	صوفه	سقف کف دیوار	- نشیمن موقت فصلی - ارتباط‌دهنده فضاها	- از یک طرف باز، ستون - تزیینات گچبری - سقف از نوع طاق
	ایوان	سقف کف دیوار	- نشیمن موقت فصلی - برگزاری مراسمات - ارتباط‌دهنده فضاها	- از یک طرف باز، ستون - تزیینات گچبری - سقف از نوع طاق
	میانسرا	جداره‌های اطراف راه پله حوض و باغچه	- امکان تهویه دو طرفه - خلق طبیعتی کوچک - برگزاری مراسمات - نشستن	- فضایی با نظم هندسی چهارگوش، سرگشوده، ابعاد حیاط تابع اندازه زمین و متناسب تعداد و نوع اتاق‌ها و مساحت زیر بنای خانه متغیر است. - متناسب بودن هندسه حوض و باغچه با هندسه حیاط
باز	مهاطبی	دیوار - کف	- خوابیدن در شب	- چهار طرف جان پناه با تزیینات چلیپایی

ج 2. فضاهای شاخص در انواع گونه‌های فضایی در خانه‌های بومی بُشرویه. منبع: نگارندگان.

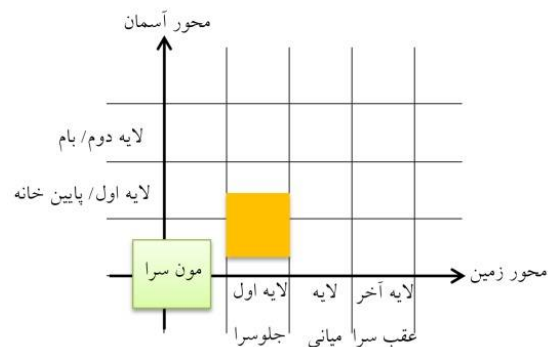
تحلیل الگوهای فضایی در راستای محور زمین و آسمان در سه گونه فضایی الگوی فضاهای نیمه باز:

- الگوی ایوان
- الگوی صوفه

الگوی ایوان: ایوان فضایی سرپوشیده و مستقل با طاقی رفیع که برای مجموعه‌ای از فعالیت‌های زندگی در نظر گرفته شده است (تصویر شماره 8). یک طرف ایوان باز و مشرف به حیاط است و دو طرف دیگر نیمه بسته است و ضلع چهارم بسته است که معمولاً به اتاق‌های شاه نشین راه دارد که با باز شدن در و پنجره‌ها، این فضاها با هم ترکیب شده و امکان تحقق فعالیت‌های گسترده‌تر را فراهم می‌کند (نمودار شماره 3).

ت 8. خانه مستوفی. منبع: نگارندگان.

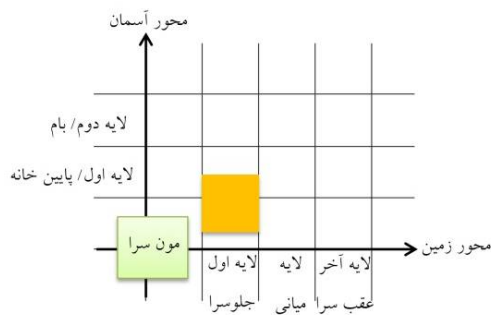

ن 3. الگوی فضای نیمه باز (ایوان). منبع: نگارندگان.

الگوی صوفه: فضایی است که چند پله از سطح حیاط بالاتر است و نسبت به ایوان از تزئینات کمتری برخوردار بوده است (تصویر شماره 9). صوفه از سه طرف محصور بوده که توسط در به اتاق راه داشته و در شب‌های بهار و تابستان از آن به عنوان بهار خواب استفاده می‌کردند (نمودار شماره 4).

ت 9. خانه پناهی. منبع: نگارندگان.

ن 4. الگوی فضای نیمه باز (صوفه). منبع: نگارندگان.

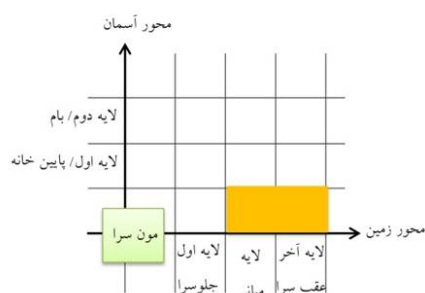
الگوی فضاهای بسته:

- الگوی اتاق
- الگوی سرداب

الگوی اتاق: فضایی بسته و محصور برای تأمین خلوت‌های خصوصی و برقراری روابط اجتماعی است (تصویر شماره 10). مسیر دسترسی به هر اتاق از طریق تعدادی پله و راهروها به صورت جداگانه تعریف می‌شود و استقلال سازمان فضایی اتاق را تحکیم

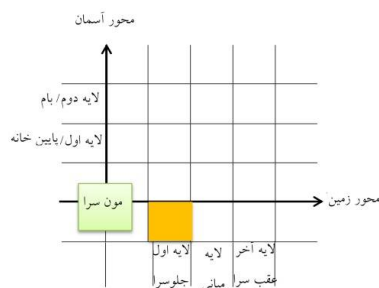
ت 10. خانه مستوفی. منبع: نگارندگان.

ن 5. الگوی فضای بسته (اتاق). منبع: نگارندگان.

ت 11. خانه مستوفی. منبع: نگارندگان.

ن 6. الگوی فضای بسته (سرداب). منبع: نگارندگان.

می‌بخشد. انواع اتاق عبارتند از سه دری، پنج دری، شاه نشین، حوضخانه، اتاق بادگیر و مطبخ، که به دلیل قرارگیری این فضاها در یک سطح ارتفاعی نسبت به زمین تمامی آن‌ها در قالب یک الگو به نام الگوی اتاق بررسی می‌شود (نمودار شماره 5).

الگوی سرداب: فضایی است که در زیر ایوان‌ها و با اختلاف سطح یک طبقه تعریف می‌شود. که با طی کردن چند پله و راهرو به آن وارد می‌شوند (تصویر شماره 11). در تابستان و فصول گرم در روز برای خواب از آن استفاده می‌کردند. در فصول سرد سال هم برای نگهداری مواد غذایی کاربرد داشته است. روشنایی آن هم از طریق نورگیرهایی به سمت حیاط تأمین می‌شده است (نمودار شماره 6).

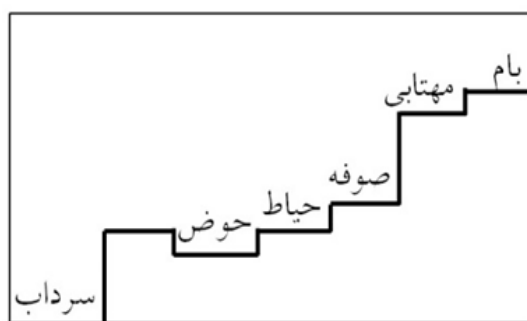
الگوی فضاهای باز:

- الگوی مون سرا
- الگوی مهتابی

الگوی مون سرا: پس از ورود به هشتی در مسیر دالان وارد مون سرا می‌شویم (تصویر شماره 12). مون سرا فضایی است بدون سقف که با بدنه‌های مشخص و کفی پوشیده شده از سنگ فرش و آراسته شده با حوض و باغچه تعریف شده است (نمودار شماره 7).

الگوی مهتابی: در خانه‌های بومی بُشرویۀ فضای مهتابی به اندازه یک طبقه با سطح صوفه اختلاف ارتفاع دارد و نسبت به بام در اختلاف ارتفاعی کمتری می‌باشد. (تصویر شماره 13) و فضایی است که در فصول گرم سال برای خوابیدن مورد استفاده قرار می‌گرفت (نمودار شماره 8).

و در نتیجه می‌توان نمودار شماره 9 را برای نمایش انواع فضاهای باز نسبت به سطح زمین و سرداب ترسیم نمود.

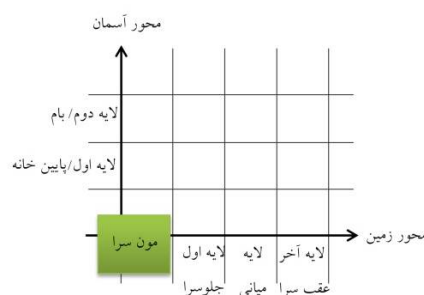
ن 9. دیاگرام انواع فضاها در ارتفاع. منبع: نگارندگان.

فهم چگونگی اثر بخشی شیوه زندگی بومی بر شکل‌گیری و سازمان‌دهی انواع فضاها در نمونه مورد مطالعه

در این بخش به مقایسه تطبیقی ویژگی‌های دسته بندی شده مربوط به شکل و کالبد هر فضا با الگوهای فعالیت خانوادها پرداخته می‌شود تا مشخص شود کدام جزء از نظام رفتارها ریشه بیان کالبدی مشاهده شده می‌باشد. سپس با بررسی اینکه هر الگوی رفتاری به کدام بخش از شیوه زندگی بومی مربوط است، متغیرهای فرهنگی - اجتماعی را که موجب ظهور آن بخش از شیوه زندگی بومی شده از میان پاسخ‌های ساکنان استدلال نموده و به صورت مصداق‌هایی مشخص بدان اشاره شده است. به عنوان مثال تحلیل داده‌های کیفی مردم نگاری حاصل از پرسشنامه و مصاحبه ها نشان می‌دهند وجود اتاق‌های چند عملکردی در گونه‌ها به منظور پاسخگویی به الگوی فعالیت‌های جمعی متنوع نظیر غذا خوردن، خوابیدن و شب‌نشینی بوده است که خود ناشی از زندگی به شیوه خانواده گسترده می‌باشد. این شیوه زندگی خود نیز می‌تواند مصداقی باشد برای متغیر فرهنگی - اجتماعی ساختار خانواده که خود تحت تأثیر اصل تعاون به عنوان یک مفهوم ارزشی که در آموزه‌های دینی آنان مطرح شده، شکل گرفته است.

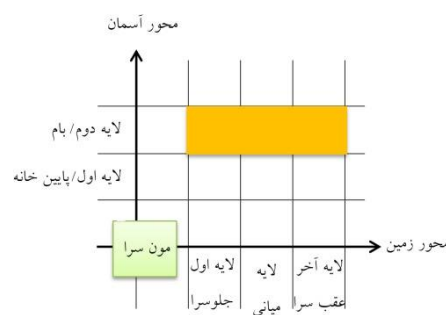
ت 12. خانه شبانی. منبع: نگارندگان.

ن 7. الگوی فضای باز (مون سرا). منبع: نگارندگان.

ت 13. خانه علی اسدی. منبع: نگارندگان.

ن 8. الگوی فضای باز (مهتابی). منبع: نگارندگان.

خوانش عوامل محیطی تأثیرگذار بر کالبد خانه

بومی بُشرویه

مسکن فضایی است چند ساحتی و در نتیجه ترکیب عوامل متعدد شکل می‌گیرد. (Rapaport, 1969, 28).
لذا در این بخش عوامل محیطی تأثیرگذار بر کالبد خانه بومی تبیین می‌شود (جدول شماره 4).

یک اتاق همیشه تمیز و آراسته ویژه مهمان پاسخی است به الگوی رفتاری اولویت مهمان بر کارکردهای درون خانه بر اهالی که خود منتج از شیوه زندگی در جهت تکریم همونوع، انسان دوستی و صله ارحام بوده و خود حاصل از متغیر فرهنگی - اجتماعی روابط اجتماعی و خویشاوندی است (جدول شماره 3).

ارزش ها	مبانی نظری معماری	کالبد خانه
امیدواری، تلاش و پشتکار: - كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِى شَأْنٍ	کارکردهای نمادین	جهت گیری به سمت مشرق: جهت گیری نمایی که ورودی در آن قرار دارد اکثراً به سمت مشرق است مگر در صورت وجود محدودیت‌های مربوط به شکل زمین (نوعی ارتباط استعاری بین زمان خروج از خانه و شروع فعالیت‌های روزانه با طلوع خورشید)
توکل و اطاعت: - و عَلَى اللَّهِ فليتوكل المومنون	کارکردهای نمادین	جهت گیری به سمت قبله: جهت گیری نمای اصلی ساختمان) نمایی که ورودی در آن قرار دارد (اکثراً به سمت قبله است مگر در صورت وجود محدودیت‌های مربوط به شکل زمین) برای نشان دادن جهت قبله خصوصاً برای میهمان و نیز نوعی ارتباط استعاری بین زمان خروج از خانه و شروع فعالیت‌های روزانه با جمله "خدایا به امید تو"
قناعت (پرهیز از اسراف): - و أَنْ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ	-کارکردگرایی -خودبستگی	-پرهیز از بیهودگی: استفاده حداکثر از فضا و اجزا -مصالح بوم آورد: استفاده از مصالح بومی در ساخت خانه (سنگ، چوب، کاهگل) -صرفه‌جویی در مصرف انرژی: جهت‌گیری خانه و بازشوها به سمت نسیم خنک روزانه (از سمت دریا - و شبانه - از سمت کوه)، وجود بازشوهای متعدد در فضاهای داخلی برای ایجاد کوران
تواضع: -وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ	-پرهیز از خودنمایی	-درونگرا بودن: برتری جلوه‌های داخلی خانه نسبت به جلوه‌های بیرونی آن -فرم هماهنگ با طبیعت و بافت پیرامون (از لحاظ مصالح و رنگ): مصالحی مثل چوب و کاهگل که دارای رنگ‌های گرم هستند و نیز رنگ‌های روشن در پوشش دیوارها(عمدتاً سفید) که مکمل رنگ‌های گرم مصالح باشند
نظم: -اوصيكم بتقوى الله و نظم امرکم -إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ	-سلسله مراتب -تناسبات فرم، فضا و عملکرد -محوریت	-وجود سلسله مراتب فضایی باز، نیمه باز و بسته -وجود سلسله مراتب فضایی عمومی و خصوصی -استفاده از الگوی خطی و مرکزی در فرم و سازمان فضایی
طهارت: -وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ -النظافة من الایمان	-جدایی فضای تر از خشک -جدایی فضای تمیز از کثیف	-سرویس بهداشتی در بیرون از خانه -کفش کن قبل از ورود به خانه (پله ایوان)

ج 3. فهم نحوه اثر بخشی فرهنگ بر شکل‌گیری کالبد و سازمان فضایی خانه بومی. منبع: نگارندگان.

ارزش ها (متغیرها)	شیوه زندگی	فعالیت ها (الگوهای رفتاری)	بیان کالبدی
ساختار خانواده تعاون: - تعاونوا علی البر و التقوی	- خانواده های گسترده - تأمین نیروی کار برای تولید - برتری حریم جمعی به حریم خلوت و فردی - زندگی جمعی و مشارکتی اعضای خانواده	اشتغال موروثی: زندگی فرزندان در خانه پدری بعد از ازدواج جهت تأمین نیروی انسانی برای کار و تولید - فعالیت های درون خانه به صورت جمعی مثل غذا خوردن، شب نشینی، خوابیدن و...	- اتاق های چند عملکردی (نظیر سه دری) - هر اتاق به عنوان یک خانه مجزا - وجود نداشتن اتاق مجزا برای افراد یا عملکرد خاص مثل اتاق نهار خوری و خواب انفرادی - ساختن خانه ها در کنار یکدیگر یا در برخی موارد اضافه کردن اتاق به خانه
زنان حجاب: - یا ایها الذین آمنوا لا تدخلوا بیوتا غیر بیوتکم حتی تستانسوا و تسلموا علی اهلها	- تحت تأثیر نقش پررنگ محرمیت	- فعالیت زن در حریم خصوصی و محفوظ از دید - عدم تداخل فعالیت های روزمره خانواده با فعالیت های مربوط به مهمانی ها - زنان در بعضی مواقع در خارج شدن از خانه محدودیت داشتند	- وجود سلسله مراتب فضایی عمومی و خصوصی - جدایی کامل حریم اندرونی و بیرونی در بیشتر خانه ها و وجود فضای محرم حیاط جهت انجام فعالیت هایی نظیر شست و شوی و... - آشپزخانه بسته - پیش بینی یک اتاق ویژه مهمان و ورودی مجزا برای آن از فضای هشتی با دالان (برای اینکه مهمان داخل صحن خانه نشود) - در برخی خانه ها استفاده از فضای بالای سباط کوچک با ورودی از هشتی برای مهمان (نظیر خانه مستوفی)
روابط خویشاوندی صله ارحام: صَلُّواْ اِلَیْهِمْ اَوْ اِلَیْكُمْ اَوْ مِنْهُمْ وَبِالْوَلَدِ طَیْبٌ وَتَسْمِعُ الْكُفَّ وَتُطِیْبُ النَّفْسُ وَتَزِیْدُ فِی الرِّزْقِ وَتُنْسِیْ فِی الْاَجَلِ - صَلُّواْ اِرْحَامَکُمْ وَ کُوْا بِالتَّسْلِیْمِ	- دید و بازدید با فواصل زمانی کم - ارتباط قوی همسایگی و محدود - نشدن دید و بازدیدها به مهمانی های فامیلی	- روابط به صورت رفت و آمدی و حضوری و پذیرایی در وعده های نهار یا شام	- استقرار خویشاوندان در خانه هایی در کنار یکدیگر - ارتباط خانه ها از طریق بام و یا استقرار خانواده ها در یک دربند - ایوان ورودی به عنوان فضایی برای فعالیت های دیداری یا رفت و آمدهای ساده روزمره
روابط اجتماعی تکریم مهمان: - الضیف دلیل الجنة - مهمان حبیب خداست	- همیشه آماده پذیرایی از مهمان	- اولویت مهمان بر کارکردهای درون خانه بر اهالی	- یک اتاق همیشه تمیز و آراسته ویژه مهمان - اختصاص دادن بزرگترین اتاق خانه به مهمان (مهمانخانه) - وجود سکوهایی در جلوی ورودی جهت نشستن و گفتن با دیگران یا به نحو دیگر کمک به کسانی که باری را بر دوش حمل می کنند (فضای پیرنشین)
روابط همسایگی	- ارتباط قوی همسایگی و محدود نشدن دید و بازدیدها به مهمانی های فامیلی	- اکثرا به صورت شب نشینی به همراه خواندن مختارنامه، شاهنامه و دیوان حافظ	- وجود جان پناه هایی کوتاه و دارای روزنه در مهتابی جهت مراوده با همسایگان در هنگام خواب - استفاده از راه پله در گذر برای ورود مستقیم به بام خانه ها
موقعیت اجتماعی	- عوام: خدمه نداشتند و تمامی کارها توسط اعضای خانواده انجام می شده است. - اعیان: خدمه داشتند	- زندگی روزمره به همراه فعالیت های مربوط به کار و اشتغال - زندگی روزمره و مهمانی های فراوان در اعیان، جشن ها و مراسم سوگواری و...	- بخش بیرونی خانه بسیار ساده و بی تکلف و فاقد تزئینات. خانه هایی با متراژ کوچک در برخی موارد حدود 60 مترمربع (نظیر خانه های خیری، ملا محمد تقی، نصیری) - سر در رفیع و دارای تزئینات و مقرنس کاری. ارتفاع بادگیر بلندتر و دارای چشمه های بیشتر و حتی تعداد بادگیرها بیشتر نظیر خانه مستوفی - خانه های بزرگ و دارای اندرونی و بیرونی مجزا و متراژهای بزرگتر، فضاهای و اتاق های متعدد و فضایی مربوط به خدمه خانه

ادامه ج 3. عوامل محیطی مؤثر بر چگونگی شکل گیری کالبد خانه در بافت تاریخی بُشرویِه. منبع: نگارندگان.

نور شدید	جبهه شاخص شمالی (شاه نشین)، کوچه های باریک پر سایه، رنگ روشن بنا، کشیدگی پنجره ها به صورت عمودی
خورشید	
باد مطلوب	بادگیر عنصر شاخص (باد مطلوب شمال و شمال غربی)، بافت فشرده و به هم پیوسته
گرما شدید	درون گرابی، پایین تر بودن سطح حیاط نسبت به سطح کوچه به اندازه 20 تا 180 سانتی متر، حوضخانه و سرداب عنصر شاخص، استفاده از طاق و گنبد
عوام	خانه های کوچک پیمون، جزئیات کمتر
اعیان	خانه های بزرگ پیمون، چند حیاط، جزئیات بیشتر، موقعیت قرارگیری بهتر

ج 4. عوامل محیطی مؤثر بر چگونگی شکل گیری کالبد خانه در بافت تاریخی بُشرویِه. منبع: نگارندگان.

پژوهش حاضر گویای آن است که فرهنگ سکونت بومی و اقلیم مهمترین عوامل در شکل‌گیری کالبد و سازمان فضایی خانه در بُشرویه بوده و همچنین مسکن بومی بُشرویه تا قبل از دوره پهلوی دارای یک الگوی واحد از نظر نظام قرارگیری توده و فضا و سازمان‌دهی فضاهای عملکردی اصلی اطراف حیاط است که باعث هویت بخشی به بافت بومی شده است. در نتیجه با فهم

نوع و الگوی سکونت بومی و لحاظ کردن تغییرات ایجاد شده به مرور زمان در شیوه سکونت، امکان انطباق مسکن با نیازهای جدید مردم افزایش یافته و در نتیجه کیفیت زندگی در خانه‌های امروزی بالا می‌رود. در پژوهش حاضر می‌توان ضوابط حاصل از مطالعات اقلیمی و فرهنگی خانه‌ها و راهکارهای کالبدی متأثر از عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقلیم در دوره‌های مورد مطالعه را در جدول شماره 5 خلاصه کرد.

راهکارهای کالبدی متأثر از عوامل فرهنگی و اجتماعی
- طراحی خانه‌ها به صورت تک واحدی برای یک خانواده و رعایت محرمیت و استقلال نسبی خانواده - طراحی خانه‌ها براساس رعایت سلسله مراتب و جلوگیری از دید مستقیم به داخل حیاط و فضاهای خصوصی - ارائه الگو واحد برای طراحی فضاهای بسته، نیمه بسته و باز حول محور حیاط - رعایت سلسله مراتب از نظر باز و بسته بودن فضا در ترکیب فضاهای عملکردی درون خانه (در نظر گرفتن ایوان به صورت فضای نیمه باز واسط بین حیاط و فضاهای عملکردی اطراف آن) - تغییر محور ورودی به حیاط به منظور رعایت اصل محرمیت و همچنین با توجه به فرهنگ مردم منطقه و طراحی پاشویه در این فضا
راهکارهای کالبدی متأثر از عوامل اقلیمی و اقتصادی
- درون‌گرایی در پلان - قرارگیری جبهه جنوبی به عنوان شاخص‌ترین جبهه در فصول گرم - انتقال فضاهای اصلی زندگی در فصول سرد به جبهه شمالی - احداث حیاط در سطح پایین‌تر از کوچه - استفاده از سرداب به طور محدود و در زیر ایوان شمالی - احداث ایوان‌ها در حد فاصل حیاط و فضای اتاق به‌ویژه در جبهه رو به آفتاب - استفاده از مصالحی با ظرفیت حرارتی بالا و هماهنگ با اقلیم - طراحی خانه به صورت حیاط مرکزی (مون سرا) و قرار دادن توده اطراف آن جهت ایجاد سایه بیشتر در حیاط - طراحی دست‌انداز بلند برای بام به منظور جلوگیری دید از کوچه به پشت بام و ایجاد سایه

ج 5. راهکارهای کالبدی متأثر از عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقلیم در دوره‌های مورد مطالعه. منبع: نگارندگان.

پیشنهادهای و راهکارهایی جهت رسیدن به یک الگوی

طراحی مناسب برای خانه امروزی بُشرویه

1. انعطاف‌پذیری و چند عملکردی بودن فضاهای زندگی خانوادگی
2. ایجاد حریم بصری بین ورودی و فضای درونی
3. پیش‌بینی فضایی مجزا برای پذیرایی مهمان
4. عدم ارتباط بصری بین فضای پذیرایی مهمان و عرصه خصوصی خانه
5. ایجاد حریم بصری بین آشپزخانه و فضای پذیرایی مهمان

6. وجود فضایی جهت انبار مواد غذایی و لوازم
7. دسترسی آسان بین فضای انبار مواد غذایی و فضای آشپزخانه
8. وجود فضاهای نیمه باز برای ارتباط بیشتر افراد خانواده و انجام فعالیت
9. ایجاد فضایی به عنوان نشیمن خصوصی در عرصه خصوصی (به منظور روابط بیشتر خانوادگی)
10. دسترسی آسان فضای نشیمن خصوصی به فضای نیمه باز

11. وجود فضای باز و محرم حیاط جهت انجام فعالیت‌ها و بروز رفتارهایی در مقیاس خانواده
12. ایجاد ارتباط بصری بین فضای نشیمن خصوصی و حیاط
13. ایجاد ارتباط بصری و دسترسی آسان بین فضای نیمه باز و فضای باز حیاط
14. بهره‌گیری از عنصر آب و طبیعت در فضای حیاط
15. بهره‌گیری فضاهای اصلی زندگی و کار از نور و تهویه طبیعی.

فهرست منابع

- اسدی مقدم، حسین. (1376)، مفاخر بُشرویه، دهاقانی، قم.
- افندی اصفهانی، عبدالله. (1366)، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ترجمه محمدباقر ساعدی، آستان قدس رضوی، مشهد.
- آلسوپ، بروس. (1371)، یک تئوری نوین در معماری، ترجمه پرویز قروزی، چاپ اول، ص 27.
- بزرگ نیا، زهره. (1389)، معماری بُشرویه، مجله معمار، شماره 65، ص 77.
- بسکی، سهیلا. (1387)، سفر به دشت کویر، مجله معمار، شماره 53، ص 42.
- پناهی، سید غلامرضا. (1373)، جغرافیای تاریخی بشرویه، رساله کارشناسی ارشد، گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد.
- جعفری، عباس. (1364)، شناسنامه جغرافیای طبیعی ایران، موسسه گیتاشناسی، تهران.
- جلالی، غلامرضا. (1377)، تقویم تاریخ خراسان، از مشروطه تا انقلاب اسلامی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران.
- حائری مازندرانی، محمدرضا. (1388)، خانه، فرهنگ، طبیعت (بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر به منظور تدوین فرایند و معیارهای طراحی خانه)، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری، تهران.
- حائری مازندرانی، محمدرضا. (1388)، نقش فضا در معماری ایران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
- دیبا، فرح. (1353)، در رهگذر کویر، فرح دیبا، تهران.
- راپاپورت، آموس. (1388)، انسان‌شناسی مسکن، ترجمه خسرو افضلیان، حرفه هنرمند، تهران.
- رهام، غلامرضا. (1370)، جغرافیای تاریخی خراسان، حافظ ابرو، اطلاعات، تهران.
- سلطانزاده، محمد صادق. (1383)، بشرویه شهر خوبی‌ها، فقط بشرویه‌ای‌ها بخوانند، سرویس ایران‌شناسی، خراسان.
- علیشاه، معصوم. (1345)، طرائق الحقایق، باران، تهران.
- فتحی، حسن. (1382)، مترجم علی اشرفی، ساختمان‌سازی با مردم، دانشگاه هنر، معاونت پژوهشی، ص 59.
- فلامکی، محمد منصور. (1384)، معماری بومی، مؤسسه علمی و فرهنگی فضا، چاپ دوم، ص 36.
- مستوفی، حمدالله. (1362)، نزهت القلوب، حدیث امروز، قزوین.
- مسعود، امیربانی. (1387)، پست مدرنیته و معماری، نشر خاک، اصفهان، ص 120-121.
- معاریان، غلامحسین. (1372)، آشنایی با معماری مسکونی ایرانی، گونه‌شناسی درونگرا، دانشگاه علم و صنعت، تهران.
- مک گریگور، کلنل سی.ام. (1366)، شرح سفری به ایالت خراسان، ترجمه مجید مهدیزاده، آستان قدس رضوی، مشهد.
- منصوری، ذبیح‌اله. (1366)، منم تیمور جهانگشا، آستان قدس رضوی، مشهد.
- Baker, Goffrey H. (1996), "Design strategies in Architecture, an Approach the analysis of form", E & ENS pon.
- Holm, Ivan. (2006), Ideas and beliefs in Architecture and Industrial design.
- Mercer, E. (1975), English vernacular Houses: a study Traditional Farmhouses and cottages H.M.S.O, London.
- Oliver, Paul. (1997), The Encyclopedia of Vernacular Architecture of the world, Cambridge University Press.
- Porter, Tom. (2004), "Archi- Speak", Spon press.
- Rapoport, Amos. (1969), House form and culture, prentice- Hall, Inc, Englewood cliffs, N. J
- Rudofsky, B. (1964), Architecture without Architects: a short Introduction to Non-Pedigreed Architecture, London.